

VSTUPNÍ ÚVAHA A FORMULACE PROBLÉMU

Změny v sociálním postavení ženy a s tím spojené hlubinné strukturální změny rodiny jako jedné ze základních společenských institucí patří k nejvýraznějším rysům revolučních přeměn naší společnosti v uplynulých třiceti pěti letech. Závažnost těchto změn nespočívá jen v jejich aktuálním dopadu na náš současný životní způsob a stav sociální struktury; důležité jsou především proto, že jsou to změny, jež v trvalé reprodukci společnosti startují nové procesy. Patří ke změnám, které svými důsledky zasáhnou výrazně do života dalších generací, kladou se jimi základní kameny budoucího společenského uspořádání. Mají povahu výsledku i příčiny. Vyřešením jednoho problému se tu otevírá problém jiný, kvalitativně vyšší, dynamizuje se společenský vývoj.

Rychlé tempo změn a jejich plynulost způsobují, že je často obtížné i uvědomit si pravou povahu problematiky, jež je aktuální. Marxův základní metodologický postulát nás zavazuje vidět sociální skutečnost dynamicky a v analýze přítomnosti se orientovat na vynořující se struktury budoucnosti. První kapitola naší práce se pokouší o ujasnění vnitřních dimenzí zvolené problematiky a objasnění logiky její sociální závažnosti z tohoto hlediska.

PROČ RODINY VYSOKOŠKOLSKY VZDĚLANÝCH PARTNERŮ

Změny v sociálním postavení ženy zasahují hluboce do života společnosti a jejich strukturální souvislosti jsou neobyčejně rozsáhlé a různorodé. Nelze je postihnout jedním monografickým pohledem, už proto ne, že potřebné sociální analýzy nižší úrovně obecnosti nejsou zatím k dispozici. Na jiném místě¹ jsme ukázali, jak proces ženské emancipace u nás

¹ Na konferenci „Žena a rodina v socialistické společnosti“, Smolenice, prosinec 1975; text referátu, který podrobněji argumentuje a daly dokládá dále naznačenou vývojovou periodizaci, byl otištěn ve sborníku z této konference (M o ž n ý, 1977). Nezávisle k podobné periodizaci došli také Večerník a Vítečková (1976).

prochází třemi časově se překrývajícími, ale zhruba následnými fázemi. V nejhrubším zjednodušení můžeme říci, že v *prvním kroku* se sféra práce plně otevírá přítomnosti žen, ženy masově vstupují do zaměstnání, vesměs ovšem s minimální kvalifikací. V *druhém kroku* dochází k postupnému vyrovnání vzdělanostní úrovně žen a mužů a vytvářejí se základní předpoklady radikálního oslabení tradiční dělby povolání na mužská a ženská, s převahou žen v méně kvalifikovaných a hůře placených zaměstnáních. *Třetí krok* usiluje o vyrovnání funkčního zařazení žen v profesionální sféře, v to, aby stejně kvalifikované ženy zastávaly stejně funkčně náročná a stejně dobře odměňovaná místa jako muži, aby investice do jejich vzdělání se společensky realizovaly se stejným efektem jako u mužů. Těžiště první fáze leželo v padesátých letech a dnes můžeme konstatovat, že ji naše společnost úplně absolvovala. Těžiště druhé fáze leželo v šedesátých letech. Sčítání v roce 1970 konstatovalo v naší populaci poprvé převahu žen s maturitou a přibližné vyrovnání podílu mužů a žen mezi nejmladšími absolventy vysokých škol; rozhodujících předpokladů tu tedy bylo dosaženo, rozhodně to však není fáze završená.² Třetí fáze je fází dosud neuzavřenou, fází, která právě probíhá a je zcela otevřena budoucímu hodnocení.

Její realizace je však velmi obtížná. V jistém smyslu by znamenala závěrečné zhodnocení celého naznačeného procesu, jeho cílovou etapu a výsledek. Otevírá však zároveň četné nové problémy a vyžaduje zásadní strukturální změny ve společenském vědomí, v instituci rodiny a v citlivém systému vztahů mužské a ženské sociální role, tedy v oblastech, do nichž je společenská intervence nesnadná a v každém případě zdlouhavá. Žena mohla jít do práce, žena mohla získat stejnou kvalifikaci jako muž a nemuselo se ještě pořád nic změnit na jejím společenském zařazení, postavení v rodině a na její sociální prestiži. První dvě fáze teprve vytvářejí předpoklady ke změně, dávají vzniknout napětí, jež ke změně působí. Změna sama se však realizuje nutně a nevyhnutelně teprve tehdy, až se povaha práce v daném odvětví přizpůsobí trvalé přítomnosti žen, až se s novou situací vyrovná společenské vědomí a přizpůsobí se mu i instituce, základy jejíž struktury koření hluboce v minulosti, rodina. Společenská intervence do těchto hlubinných struktur však musí pochopitelně překonávat odpor pevně zakotvených tradic a je nutné počítat i s tím, že se ve vývojovém procesu objeví také nečekané a neplánované výsledky, postranní efekty, které bude nutno dodatečnými zásahy korigovat. Nelze vyloučit ani to, že někde bude třeba znovu zvažovat a nově formulovat některé z cílů, ke kterým původní koncepce směřovaly; je to v povaze

² Dynamiku procesu vyrovnávání vzdělanostní úrovně mužů a žen u nás v letech 1950 až 1970 jsme podrobněji analyzovali na jiném místě (M o ŝ n ý, 1973). Tam jsme také poukázali na to, že tento proces měl nestejně tempo v různých stupních vzdělání a i uvnitř těchže stupňů nestejnou dynamiku podle zaměření školy.

všech sociálních projektů, že v závěrečné fázi své realizace se setkávají vedle chtěných také s nečekanými výsledky. Pokud se nemají přeměnit v utopii, každá rekapitulace je zároveň projektem a formulací nových cílů; Engelsevy postřehy o dialektice společenského vývoje a „věčných pravdách“ mluví právě o tomto aspektu historického procesu. (Srovnej např. Engels, 1852.)

Ve dvoukariérových rodinách³ je tlak na změny tradičních vzorců rodinného a pracovního chování nejsilnější. Právě v povoláních vysokoškoláků jsou rozdíly ve funkčním zařazení a v odměňování nejmenší, nejčastěji se tu vyskytují případy, kdy žena má stejný nebo i o něco vyšší plat než muž,⁴ kdy žena vykonává stejně složitou a odpovědnou práci jako muž,

³ Termín „dvoukariérové rodiny“ používáme pochopitelně jako odborné označení, tedy bez emocionální konotace, jež sebou nese slovo „kariéra“ v obecné češtině. Jsou to pro nás takové rodiny, kde oba manželé vykonávají povolání, které vyžaduje kontinuální rekvalifikaci, předpokládá neustálé sebevzdělávání a vysokou pracovní exponovanost a má institucionalizovaný systém profesionální dynamiky. Při bližším pohledu na skupinu rodin takto charakterizovatelných rozeznáme v ní dva lehce odlišitelné typy. Jednak jsou to rodiny skutečně špičkově angažovaných partnerů: manželství tvůrčích umělců, vysoce produktivních vědců, špičkových řídicích pracovníků hospodářského i politického života, kteří mají manželky se stejně nebo téměř stejně významným společenským zařazením. Tato skupina rodin je velmi malá a nelze ani předpokládat, že se bude příliš rozšiřovat. Problematika těchto rodin je případ od případu specifická a věnovat jí výzkumnou pozornost není provaždě společensky naléhavé; statisticky je to skupina nevýznamná a nelze předpokládat, že by výrazněji ovlivnila celkový obraz dvoukariérových rodin. Druhou, daleko větší skupinu tvoří rodiny, kde manžel i manželka zastávají odpovědné, pracovní exponované a dobře odměňované povolání, i když ne vysloveně „tvůrčí“ povahy. Jedná se vesměs o rodiny, kde oba partneři patří do kategorie, pro kterou sovětská sociologie (srovnej např. R u t k e v i č, F i l i p o v, 1970) používá výstižného termínu „intelligence masových profesí“: lékaři, inženýři, středoškolská profesori, odborní pracovníci řídicích a správních aparátů apod., tedy vesměs povolání, vyžadující dnes vysokoškolskou přípravu. Pochopitelně, že i mezi a uvnitř těchto povolání zjistíme značnou variabilitu intenzity definujících charakteristik, a že i mimo tato povolání najdeme páry, které charakterem své práce patří k dvoukariérovým rodinám. Použití tohoto termínu jako alternativního označení rodin vysokoškolsky vzdělaných partnerů také neimplikuje, že všechny tyto rodiny skutečně splňují sociálně vzorovaná očekávání, vztahená k jejich profesionální pozici. Ne všichni příslušníci těchto povolání se trvale dále vzdělávají, udržují krok s rozvojem svého oboru, využívají institucionalizovaných drah profesionální dynamiky a stavějí profesionální angažovanost do čela svého hodnotového žebříčku. Systém společenských očekávání předpokládá, že vysokoškolsky vzdělaní manželé budou těmto nárokům odpovídat, resp. že každý vysokoškolsky vzdělaný příslušník akademických povolání bez ohledu na to, zda je to muž či žena, zda je svobodný anebo provdaný, má anebo nemá děti, bude vykonávat svou profesionální roli podle univerzální normy. Nakolik je tomu tak ve skutečnosti, zda jak a u koho je profesionální role nezávislá na roli rodinné, to je ovšem otázka, na kterou se tato práce snaží hledat odpověď, nikoli předpokládaná jistota, ze které vychází.

⁴ Také rozdíl mezi průměrnou hrubou mzdou mužů a žen je nejmenší ze všech vzdělanostních kategorií právě u vysokoškoláků: průměrná hrubá mzda vysoko-

práci, která na ni klade nároky, o nichž se tradičně předpokládalo, že jim může dostat jenom muž. Jsou to povolání, která často vyžadují „plnou a nerozptylovanou angažovanost“, povolání, která se mohou stát spolehlivou osou sociální sebeidentifikace, ale zároveň povolání, vyžadující trvalý odborný růst a úsilí o profesionální sebezdokonalení, jež nelze s koncem pracovní doby hodit za hlavu. Je pravda, že lékařky se většinou věnují tzv. „malým oborům“ a že je jich méně mezi primáři, stejně jako podíl ředitelky gymnazii neodpovídá podílu žen mezi středoškolskými profesory,⁵ ale už řadový výkon těchto profesí v sobě obsahuje některé prvky profesionální angažovanosti, určitý způsob percepce práce a jejího umístění v systému životních hodnot, jistot a závazků, které se s tradičním pojetím ženské role prostě vylučují. Představují realitu, na kterou nelze nereagovat: obráží se, jak ukážeme dále, už v populačním, sňatkovém i rozvodovém chování, abychom vyjmenovali jenom ty nejelementárnější a nejviditelnější indikátory fungování rodinné instituce. Obráží se však, pochopitelně, i v méně elementárních, hlouběji skrytých charakteristikách rodinné struktury; a pokud se neprojeví v její změně, vyvolávají aspoň silné napětí. Kompetentní výkon náročné profese vysokým podílem žen vnáší nové prvky také do formálních i neformálních struktur ve sféře práce a dynamizuje percepce sociálních funkcí ženy ve společenském vědomí. Tradiční chování je tu všude vystaveno zvláště silnému tlaku a problémům, jež tu vyvstávají, řešení, která se pod tímto tlakem vynořují a otázky, na něž je nutno hledat odpověď mohou mít pro budoucnost obecnější platnost. V jistém smyslu lze snad i říci, že se tu s některými problémy, jež nás čekají zítra, musíme vyrovnávat už dnes.

Studium rodin vysokoškolsky vzdělaných partnerů pochopitelně není ani zdaleka jediným možným přístupem ke studiu změn ve společenském postavení žen z hlediska širších společenských souvislostí a s důrazem na problematiku budoucího vývoje.⁶ Jako parciální analýza může však

školačky je na počátku sedmdesátých let 74,09 % průměrné hrubé mzdy vysokoškoláka, kdežto u základního vzdělání je to 65,96 %, u odborného 66,24 %, středního všeobecného 63,32 % a středního odborného 64,56 % (Mikrocensus 1970). Rozdíly mezi mzdami mužů a žen se i tu, jako ve všech kategoriích, snižují; ještě v roce 1966 činila průměrná mzda vysokoškolačky 71,24 %, v roce 1978 činí 78,03 % (Mikrocensus 1978). Na objektivní zdůvodnění těchto rozdílů upozorňuje Hamerník (1976) a zevrubně je analyzoval Baštyř (1971).

⁵ Na tendenci zařazovat vysokoškolsky vzdělané ženy na místa s rutinnější prací a místa subordinovaná upozorňuje i výzkum inženýrek, o kterém referují Čech a Jukl (1976).

⁶ Klíčovou otázkou při studiu sociálního postavení ženy v ČSSR musí být problematika žen v dělnických povoláních. Chybějící monografii na toto téma je třeba považovat za zvláště významný dluh marxistické sociologie naší společnosti. S výjimkou několika studií věnovaných této problematice (např. Hartl, Večerník, 1979) a nemnoha speciálních studií dalších (Bauerová, 1970, Solnařová, 1972) je výzkum rodiny v sedmdesátých letech u nás strukturován buď z hlediska fázi

přispět některými poznatky univerzálnějšího charakteru, jež se platně přiřadí k výsledkům získaným jinými speciálními studii systémových změn, spojených se změnami v postavení ženy v socialistické společnosti.

Legitimata studia těchto rodin se však neopírá jen o jeho teoretickou relevanci a poznávací hodnotu pro odhalení dynamických aspektů sociální struktury naší společnosti. Je dána také požadavkem praxe, je nutnou odpovědí na naléhavou sociální objednávku. Dvougariérové rodiny nejsou jen sociologický, ale i sociální problém; jsou významnou sociální zakázkou jak pro základní, tak pro aplikovaný výzkum.

PRACOVNĚ EXPOHOVANÁ RODINA JAKO SOCIÁLNÍ PROBLÉM

Sociální problematika se při pohybu po škále socioprofesionálního zařazení rodiny do jisté míry mění jak co do charakteru, tak co do četnosti výskytu sociálních problémů. Víme, že nejpalcivější a nejčtetnější sociální problémy nacházíme na tom okraji škály, kde jsou rodiny s nejmenším vzděláním, nejnižšími platy, nejnižší kvalifikací a nejjednodušší prací. Zkušenosti z praxe ale napovídají, že také na opačném, co do vzdělání, příjmu a složitosti práce horním konci této škály můžeme předpokládat zvýšený výskyt sociálních problémů.

Charakteristické pro tu skupinu rodin, kde oba partneři zastávají pracovně exponovaná, vysoce kvalifikovaná a dobře placená místa však je, že problémy tu na rozdíl od nejčastěji uvažovaných problémových rodin zůstávají dlouho skryty v nitru rodiny a mohou trvat po řadu let, aniž by se vyjevily navenek krizovou situací, která vyžaduje sociální intervenci. Je to dáno už tím, že rodiče, kteří se v povolání projeví jako inteligentní a organizovaně schopní pracovníci, používají těchto svých vlastností i mimo

rodinného cyklu (Brtníková, 1978; Bartošová, 1978; Wynnyczuk, Šráček, 1975, 1977) anebo z hlediska rodinných funkcí (např. Brůžek, 1977; Bauerová, 1979; Jančovičová, 1971; Junková, 1975; Maříková, 1978; Matějů, 1977; Schwarzová, 1978; Večerník, 1970 aj.) či z hlediska těch skupin rodin, které si vyžadují pozornost sociální politiky (Dunovský, Mrkosová, 1978; Bartošová, 1978; Freiiová, Prokopec, 1980; Junková, 1975; Pisca, 1975; Schimmerlingová, 1977, 1978; Hiršl, Beneš, Tůmová, 1977; Hronský, 1979; Veselá, 1979; Dytrych, Matějček, Schüller, 1975). Četnější nežli monografické práce jsou v sedmdesátých letech obecnější spisy o rodině (Máchová, 1970, 1979; Šolcová, 1976; Vaněk, 1971 aj.) či pojednání o rodině z hlediska určitého speciálního zájmu (Černý, 1971; Šolcová, 1979; Bauerová, Berka a kol., 1971; Bauerová, 1972, 1974, Karpas, Prokopec, 1972; Filipcová, 1974; Prokopec 1978; Tonnhauserová, 1979; Tosecká, 1979; Valná, 1979; Vavreková, Liptáková, Súkeníková, 1979; Wynnyczuk, 1975, 1977, 1978, Zatkalíková, 1976 aj.).

práci a povolání a nedovolí vnitřním tlakům a nerovnováhám v rodině přerůst v katastrofu.⁷ Pomáhá jim v tom také jejich dobrá příjmová a s tím spojená bytová a hmotná situace, která skýtá v případě těžkostí větší prostor k manévrování.⁸ Sociální problémovost pak trvá v latentní podobě, neprojevuje se navenek potřebou sociální intervence; indikace disfunkcí pro celou tuto kategorii je obtížná a běžně sledovanými ukazateli často nemožná.

V určitém podílu případů se však těžkosti kumulují a nakonec narostou natolik, že se projeví jako pozorovatelná krize. Jsou to případy, kdy rodina, která dlouho vypadala jako dokonale bezproblémová, harmonická a perspektivní, se pak bez předchozích varovných signálů náhle rozpadá. Hromadící se rozpory nemusí ovšem nutně vést k vnějšímu rozpadu takové rodiny: vysoká úroveň partnerů často dokáže rodinu provést nebezpečnými obdobími a alespoň po vnější stránce ji uchovat — s rizikem, že nevyřešené problémy se vynoří až o generaci později — v chování dětí. Odtud se rekrutuje ona občas připomínaná skupina dětí, které překvapivě, ač mají tu nejlepší sociální anamnézu, chovají se náhle deviantně.

Dlouhá „inkubační doba“ před projevem krizové situace a nepatrná přímá poptávka po společenské intervenci tak do jisté míry vysvětluje, proč nebyla sociální problematice této skupiny dosud věnována větší pozornost.

Naléhavost nepřímé sociální objednávky výzkumu dvoukariérových rodin zdůrazňuje fakt, že jde o sociální kategorii s prudkou růstovou dynamikou. Stoupá počet míst s vysokou složitostí práce, spojených s požadavkem výrazné pracovní exponovanosti a vysoké odpovědnosti. Tato poptávka už je a v nejbližší budoucnosti trvale bude uspokojována také rekrutací přiměřeně kvalifikovaných žen na tato místa; relativní zastoupení žen mezi odborníky se středoškolským a vysokoškolským vzděláním k tomu vytváří více než přiměřené předpoklady. Rodina, kde o b a part-

⁷ Ve dvou výzkumech rozvádějících se dvojic, reprezentativních pro ČSSR a pro Prahu, zjistili např. Prokopec a Schüller (1976), že čím vyšší vzdělání, tím déle muži i ženy rozvažují, než se odhadlají podat návrh na rozvod; z vysokoškoláků (mužů i žen) udává 36 %, že o rozvodu uvažovali déle než rok, s respondenty se základním vzděláním z mužů 25 %, z žen 30 %.

⁸ V ČR na konci šedesátých let bydlelo 60 % z rodin, kde oba manželé mají ukončené vysokoškolské vzdělání v bytě I. kategorie, oproti 31 % z rodin, kde jsou oba manželé vyučení a 17,5 % z rodin, kde oba mají jen základní vzdělání. Na jednu obytnou místnost připadá v rodinách vysokoškoláků 1,55 osoby a na jednu osobu 13,6 m² obytné plochy, oproti 1,85 osobám na místnost a 11,9 m² na osobu u rodin, kde jsou oba manželé vyučení a 2,1 osobám a 11 m² na osobu u rodin se základním vzděláním. Auto i chatu má 16 % z rodin vysokoškoláků, ale jenom 4,7 % z rodin vyučených a pouze 1,7 % z rodin, kde žádný z partnerů nemá vyšší vzdělání než základní. Průměrná hrubá mzda v kategorii ukončeného vysokoškolského vzdělání činila v ČSSR 136 % průměrné hrubé mzdy v kategorii vyučených a 161 % průměrné hrubé mzdy v kategorii základního vzdělání. (Censová data z r. 1970).

neří dosáhli nejvyššího stupně normálního soustavného vzdělání (vysoké školy) a oba zastávají místo, které vyžaduje další profesionální dynamiku, trvalé sebezodpovídání a vysokou pracovní exponovanost byla v minulosti spíše výjimkou. Dnes už výjimkou být přestává a v nejbližší budoucnosti budou takové rodiny tvořit významnou sociální kategorii — významnou nejen svým místem v organizaci práce a vlivem na chod celého národního hospodářství, ale i svým počtem. Směřujeme ke stavu, kdy každé dvacáté manželství bude manželstvím vysokoškoláků, jak už tomu dnes je v nejmladších ročnících.⁹

Nemůžeme tedy přehlížet některé problémy, které s sebou zvyšující se vzdělanost žen a rozšiřující se podíl dvoukariérových rodin přináší. Většina z nich zůstává skryta pod povrchem, nepojmenována, obtížně indikována, latentní. Jsou však i takové, které už rutinně sledované sociální ukazatele indikují; i naše statistika, tradičně necitlivá k variabilitě demografických jevů na škále složitosti práce, přináší některé podklady a sekundární analýzy censovních dat i výsledky speciálních šetření začínají skládat jejich obraz.

Tak především větší počet vysokoškolsky vzdělaných žen rodinu vůbec nezakládá; nečiní ani první krok v tom směru, neuzavírá manželství (resp. je uzavírá až ve věku, kdy pravděpodobnost, že z páru se stane rodina, začíná být mizivá).¹⁰

Pochopitelně potom platí, že pokud manželství uzavírají, zůstávají jejich manželství častěji bezdětná.¹¹

⁹ Už v roce 1970 mělo v ČSSR z žen ve věkové skupině 50- až 59-letých 0,89 % vysokoškolské vzdělání a 64 % z nich mělo (pokud byly provdány) za manžela vysokoškoláka; z věkové skupiny 25 až 29-letých mělo vysokoškolské vzdělání už 9,11 % z žen a z vdáných mělo za muže vysokoškoláka stále ještě 54,6 %. (Podle pramených tabulek Censové domácnosti 1975).

¹⁰ Průměrný sňatkový věk žen v ČSSR je 21,8 let; u lékařek jsme zjistili průměrný sňatkový věk 25,2 let a u inženýrek 23,6 let. Ve věkové skupině 30—34 letých zůstává v naší populaci svobodných už jen 4,8 % žen; z lékařek je v tomto věku ale svobodných ještě 14,6 % a z inženýrek 23 % (Srov. Appendix I.) Pravděpodobnost bezdětnosti přitom s věkem sňatku ženy strmě roste: z žen, které se provdaly do 20 let, je v manželstvích 5—9 let po sňatku 3,4 % bezdětných, z těch, které se provdaly mezi třicetí a třicetí pěti lety 27,5 %, a z těch, které se vdávaly až po 35 letech 66,6 % bezdětných. Stav po pěti letech manželství je přitom stavem víceméně konečným. Jak dále uvádí Zuzánková (1976), z lékařských studií je známo, že z 80 % žen porodí po dvou letech po sňatku a s přibývajícím délkou manželství bez dětí pravděpodobnost trvalé bezdětnosti stoupá; z manželství, která jsou po 3 letech ještě bezdětná činí tato pravděpodobnost 90 %, po pěti letech už 97 %.

¹¹ Podle Zuzánkové (1976) je u nás mezi vdánými ženami se základním vzděláním 10 % bezdětných, s odborným vzděláním 15,6 % bezdětných, s úplným středním 17 % a z žen s vysokoškolským vzděláním 19,7 % bezdětných. Tyto údaje by mohly zkreslovat; rychle rostoucí úroveň vzdělanosti žen působí, že čím vyšší vzdělanostní skupina, tím větší podíl velmi mladých žen, které ještě děti mít mohou a budou. Věkovou standardizací jsme mohli provést jen u zástupných povolání; zjištěné rozdíly nebyly menší. Ve věkové skupině 30 až 39-letých je

Pokud pak bezdětná nezůstanou, rodí se jim první dítě v průměru ve výrazně vyšším věku, než je průměrný věk prvorodiček. To ovšem nutně znamená, že další dítě je už méně pravděpodobné, nejen sociálně, ale i biologicky. Podle lékařských pozorování se začíná plodnost po 30 roce zvolna a po 35 výrazně snižovat; při standardním odstupu mezi dětmi je tedy někdy už druhé, ale vesměs třetí dítě ve své existenci dost významně ovlivněno blízkostí se biologickou bariérou. Vliv právní exponovanosti obou partnerů a další vlivy kulturní a sociální nedokážeme přesně a úplně změřit, můžeme však odhadovat, že na výsledcích závislosti „čím vyšší vzdělání ženy, tím menší počet dětí“, která je doložená nejen u nás,¹² budou mít sociální determinanty, ještě větší podíl než determinanty biologické.

Nevíme, zda je malým dětem věnováno více či méně mateřské a otcovské péče v rodinách s vyšším či v rodinách s nižším vzděláním; míra pozornosti, lásky a něhy se vymyká jakémukoli empirickému metru. Některé zahraniční výzkumy ale přinesly zjištění, že vzdělanější ženy s většími obavami svěřují své děti do péče kolektivních zařízení a že se častěji kloní k názoru, že „do tří let je matka nenahraditelná“ (R a p o p o r t o v i, 1971). Přesto však u nás zjišťujeme, že čím vyšší vzdělání matky, tím méně často využívá možnosti zůstat doma s dítětem po celou dobu, nabídnutou jí zákonem ve formě neplacené mateřské dovolené do dvou let věku dítěte.¹³ Můžeme za těchto okolností podržet hypotézu o zvětšujícím se pocitu

mezi ženami v rostlinné výrobě 7,8 % bezdětných, mezi soustružnicemi 13 % bezdětných, mezi prodavačkami 8,8 %, kdežto mezi inženýrkami 25 % a mezi lékařkami 27 % bezdětných. (Srovnej Apendix I.)

¹² V ČR zjistilo sčítání 1970 u vdáných žen se základním vzděláním 2,04 živě narozených dětí, s nižším odborným 1,54, s maturitou 1,30 a s vysokoškolským vzděláním 1,23. Tato závislost platí i po desagregaci dat podle délky manželství a platí i v SSR. (Večerník, Vítečková, 1976). Významný vliv tu však hraje vzdělanostní homogamie a heterogamie: vysokoškolačky, které si vzaly vysokoškolačka, mají v průměru v ČSSR 1,28 dětí, ty, které si vzaly muže s nižším vzděláním (a je jich dnes více než třetina) mají v průměru 1,1 dětí. U mužů však působí vzdělanostní heterogamie opačným směrem: vysokoškolačci, kteří si berou ženy se základním vzděláním, mají v průměru 1,5 dětí. (Mikrocensus 1970). Bělová (1976) zjišťuje pro evropskou část Sovětského svazu, že očekávaný počet dětí klesá se stoupajícím vzděláním: ženy se základním vzděláním 3,1; s nižším středním 2,5; s maturitou 2,1 a vysokoškolačky 1,9. Autorka zjišťuje též negativní závislost počtu dětí s výší příjmu, která trvá i po odečtení vlivu vzdělání a ve vzájemném srovnání se ukazuje jako silnější.

¹³ V naší statistice chybí zdroj, z něhož by bylo možno zjistit délku využívání mateřské dovolené a strukturu žen na mateřské dovolené. Federální ministerstvo práce a sociálních věcí proto sáhlo k anketě v časopisech *Vlasta* a *Slovenka*. Na vzorku 1681 žen bylo zjištěno, že s růstem vzdělání klesá délka využívání mateřského příspěvku: nejčastěji využívají mateřský příspěvek v plném rozsahu vyučené ženy 20–24 měsíců 81,2 % a ženy se základním vzděláním (83,4 %), nejméně často vysokoškolačky (62,6 %). Tato tendence je ještě výraznější v SSR (Janečková, 1976).

odpovědnosti k dítěti s rostoucím vzděláním? Myslím, že můžeme; je třeba jen ji doplnit o hypotézu o větší míře pracovní angažovanosti vzdělanějších žen a předpokládat výrazně větší napětí mezi mateřskou a profesionální rolí ženy, jež jsou o bě intenzivně prožívány. Větší výskyt stresových onemocnění u vysokoškolsky vzdělaných žen tyto předpoklady dokládá.¹⁴

Předpokládané napětí ovšem bude mít vliv nejen na obtížně měřitelnou kvalitu vztahu k dítěti, ale i na stejně obtížně měřitelnou kvalitu vztahu k práci. Některé empirické ukazatele ještě do jisté míry spolehlivě zástupně vypovídají o nižší pracovní angažovanosti pracovních matek malých dětí; vůbec nic však nevíme o vlivu mladé rodiny na pracovní exponovanost otců, na jejich chování a výkon jak v otcovské, tak profesionální roli. Nikdo si dosud nepoložil otázku, zda muži v odborných profesích, kteří mají ženu s vysokoškolským vzděláním a odpovídajícím pracovním zařazením, podávají větší, stejný nebo nižší výkon než ti, kteří mají ženy méně pracovní exponované.

Víme už ale, že čím vyšší vzdělání, tím více rozvodů; dvoukariérová rodina se častěji rozpadá. Je pravda, že — zejména u mužů — z vysokoškoláků zůstává jen velmi málo trvale rozvedených a velmi častá jsou tu opakovaná manželství,¹⁵ ale nový sňatek je řešením jenom částečným a přináší na druhé straně s sebou i nové specifické problémy: u mužů častěji finanční, u žen častěji fyzickou péči o děti ze dvou rodin, problémy adaptace dětí na novou rodinu, svízele s úpravou vzájemných styků... Opakovaná rodina je jistě lepší než rodina neúplná, není však rozhodně optimální variantou.

Patří tedy dvoukariérové rodiny mezi sociálně problémové rodiny? Jaká bude naše odpověď závisí na tom, budeme-li odpovídat z hlediska sociální péče či z hlediska sociální politiky. Pokud definujeme sociálně problémové rodiny jako ty, které vyžadují sociální intervenci ve smyslu

¹⁴ I tu je naše zdravotnická statistika chudá na údaje. Jak uvádí Wynnyczuk (1969), některá poškození zdravotního stavu (např. předčasné porody, spontánní potraty aj.) jsou až dvakrát četnější u učitelek a zdravotních pracovníků než u dělnic pracujících na exponovaných pracovištích těžkého průmyslu.

¹⁵ Už Prokopec a Schüller (1976) zjistili výraznou nadreprezentaci vysokoškoláků (mužů i žen) mezi rozvádějícími se, zejména v tzv. třetí vlně rozvodů (po manželství trvajícím déle než 15 let). Naše analýza censových dat (srovnej Appendix II) přináší zjištění, že mezi pracovníky v rostlinné výrobě je z ekonomicky aktivních mužů 3,43, z žen 3,3 % prošlých rozvodem, ze soustružníků mužů 4,2 %, žen 6,3 %, z inženýrů mužů 7,5 % a žen 8,1 %, z lékařů mužů 13,8 %, žen 11 %. Opětovně provdaných je přitom u manuálních profesí z mužů i z žen asi 2,3 %, u inženýrů z mužů 5 %, z žen 3,2 %, u lékařů z mužů 11 %, z žen 6 %, takže rozvedených zůstává u manuálních profesí 1 až 2 %, u nemanuálních profesí z mužů asi 2,5 %, z žen asi 5 %. Obě naznačené tendence — výrazně vyšší rozvodovost u intelektuálních profesí a častější opakované sňatky u mužů z těchto profesí — jsou při věkové standardizaci na populaci nad 40 let ještě výraznější.

přímého speciálního zásahu, pak je dvoukariérových rodin mezi problémovými rodinami výrazně málo. Budeme-li však problémové rodiny definovat nikoli jako takové případy, kde je ohroženo standardní sociální přežití, ale v jiném pohledu, jako typ rodiny, kde se s významnou pravděpodobností častěji setkáváme s určitou disfunkcí (například poruchou soudružnosti, poruchou populační funkce) a kde je intervence žádoucí nikoli z hlediska jednotlivých rodin, ale z hlediska celospolečenského, pak, soudím, dvoukariérové rodiny mezi rodiny sociálně problémové významným podílem patří.

PRACOVNĚ EXPONOVANÁ RODINA JAKO SOCIOLOGICKÝ PROBLÉM

Má-li sociologie přispět k pochopení mechanismů vzniku tohoto speciálního okruhu sociálních problémů, k osvětlení jejich pravé povahy a obecného významu, musí učinit úvahy o nich součástí širšího referenčního systému, musí je zpracovat jako sociologický problém.

Teoretické zpracování nemůže čekat, až speciální empirická šetření zmapují terén; v jistém smyslu jim musí předcházet — v tom smyslu, v jakém v marxistické metodologii každé empirické zkoumání vychází z určitých teoretických předpokladů a neuvědomuje-li si to, tím hůře pro ně.

Potíže naší sociologie na tomto úseku nespočívají ovšem v nevyjasněnosti principiálních obecných předpokladů; marxistická teorie společnosti ve své pozornosti věnované problematice člověka a práce na jedné straně a problematice rodiny na druhé straně poskytuje spolehlivou oporu pro smysluplnou formulaci „ženské otázky“ a řada sociálních myslitelů na Západě začíná docházet teprve dnes k názoru, že pokud je úsilí o emancipaci žen vedeno jako partikulární reformistické hnutí, ocitá se dříve nebo později nutně ve slepé uličce, což marxistická teorie věděla od samého začátku. Potíž vězí v tom, že jakmile se naše výzkumné úsilí zaměří na specifický problém nižší úrovně obecnosti, jak to vesměs vyžaduje praxe, narážíme na nedostatek koncepcí nižší úrovně obecnosti a mezi obecnou teorií a speciálním výzkumem rozevírá se hiát — k neprospěchu výzkumu i teorie.

Na podobnou obtíž naráží i výzkum dvoukariérových rodin. Situace je tu svízelnější ještě o to, že je to problematika povýtce hraniční, situovaná na předělu dvou velmi tradičních, dávno konstituovaných a dnes plně rozvinutých sociologických disciplín, *sociologie práce* a *sociologie rodiny*. Otázky dvoukariérových rodin nelze uspokojivě řešit v rámci sociologie rodiny, protože pracovní zařazení manželů, jejich pracovní aspirace a závazky (tedy determinanty mimorodinné) jsou právě tím, co celou problematiku specifikuje; nelze je ale řešit ani v referenčním rámci sociologie

práce, protože specifické pracovní zařazení partnerů se promítá snad více než v pracovním v jejich rodinném chování.

Mnoho aspektů problematiky, jež se vyskytuje v dvoukariérových rodinách, bylo už předmětem pozornosti řady výzkumů. Byl zkoumán problém profesionálně exponovaných žen (žen na vedoucích místech — Bauerová, 1970; Hora 1973), problematika kompatibility rodinných a pracovních funkcí ženy (celý hlavní úkol SPEVu od r. 1970; Schwarzová, 1977), časové rozvrhy domácností (Tomášek, Valná 1974), u řady profesí bylo zkoumáno zapojení žen (Jančovičová, 1974), celé jedno dvoučíslo Sociologického časopisu bylo věnováno sociologii dítěte (č. 3—4 r. 1979). Všechny tyto stati a výzkumy — jejich výčet není pochopitelně ani zdaleka úplný — přinášely každý něco nového, obohatily naše poznání, osvětlily určitý aspekt složitého komplexu; je však dáno jejich zaměřením, že žádný nezkoumá komplex, o němž jsme přesvědčeni, že vytváří vnitřně vázanou strukturu, jako celek. Otázka o povaze celku nebyla systematicky formulována, problémy vnitřní struktury a systému fungování instituce rodiny nebyly *na konkrétním monografickém materiálu určitého typu současné rodiny* v sedmdesátých letech zpracovány.

Domníváme, se, že teoretické poznání to potřebuje. I když názory na postup při rozvíjení sociologické teorie mohou být velmi různé, je považováno za nesporné, že rozvoj marxistické sociologické teorie není myslitelný bez soustavného studia faktů, bez znalosti reálné společenské skutečnosti v její aktuální podobě. Od faktů k teorii vede ovšem dlouhá cesta. Budování obecné teorie potřebuje — vedle makrostrukturálních analýz, jako jsou např. sociální struktury — mít k dispozici také četné speciální studie dílčí, mikrostrukturální, jež by příslušná fakta předběžně analyzovala s *důrazem na přirozené vazby, které se mezi nimi vyskytují*, jež by na nižší úrovni předběžně zobecňovaly, jež by mapovaly reálné alternativy obecných forem zkoumaných institucí, typické pro určité prostředí, vrstvy, situace. Matrimonologické teorii se bude zajisté lépe koncipovat teoretický obraz soudobé rodiny, budeme-li nejenom znát přesná data a statistické průměry, ale bude-li tu k dispozici několik monografií, zpracovávajících některé konkrétní alternativy jejího fungování. Sociologické teorii jistě prospěje, bude-li tu existovat nejenom monografický obraz rodiny, ale budou-li monograficky zpracovány i podnik, lokální komunita, různé typy neformálního sdružování atd., atd. Monografie jsou stavebními cihlami teorie, pokud jsou zároveň její dobrou aplikací.

Pokusme se tedy nejdříve problematiku alespoň předběžně uspořádat a formulovat heuristický model, o který bychom se pak mohli opírat v dalších krocích na cestě k lepšímu poznání.

HEURISTICKÝ MODEL

I při úsilí o komplexnější systémové pojetí zůstane zřejmě základním problémem kompatibilita rodinných a pracovních funkcí. Proti tradičním parciálním pojetím to však není jen problém ženy, ale je to stejně tak problém muže; není to jen problém fungování instituce rodinné, ale i problematika fungování instituce pracovní; v práci to pak není jen problém výkonu, ale i problém postupu a problém kolegů; v domácnosti to není jen problém času (hospodaření, dělby práce), ale i problém výchovy dětí a problém vztahů mezi mužem a ženou.

Marxistický přístup k problematice dvoukariérových rodin se musí především vyhnout redukci problematiky na „otázky zaměstnaných žen“. Právě na rodinách dvou vysokoškoláků je zřejmé, že celý systém je determinován ne tím, že žena pracuje, ale tím, že *oba* pracují. Stejně tak je tu zřejmé, že důsledky toho, že oba pracují, se netýkají z manželského páru jenom ženy, ale stejně tak i muže: problémy mužů pracovních exponovaných žen nejsou o nic menší než problémy pracovních exponovaných žen, a naopak problémy žen pracovních exponovaných mužů nejsou o nic menší než jsou problémy jejich partnerů. Celý systém je velmi těsně propojen a budeme-li uvažovat dále, uvědomíme si, že problémy mužů pracovních exponovaných žen jsou nedílnou součástí problémů těchto žen, stejně tak jako problémy žen pracovních exponovaných mužů jsou zároveň určitým problémem pro tyto muže. V každém případě vyvstane jasně najevo, že ztrácíme klíč nejen k pochopení celého systému, ale i k pochopení parciální problematiky „ženské otázky“, zredukujeme-li své úvahy jen na tuto otázku. A nepostačí „doplnit ženskou problematiku“ zrcadlovou problematikou mužskou: k pochopení celého systému a každé z jeho složek heuristicky plodné může být jen uvažování o komplexním systému vztahů mezi mužskou a ženskou sociální rolí,¹⁶ o jeho vnitřní dynamice a dialektice, o jeho sociální a historické determinaci a perspektivách.

Nabízelo by se tu říct jednoduše — heuristicky plodné může být jen uvažovat o rodině jako o celku. Ale podobná formulace, které je i stylisticky dost obtížné se vyhnout, by nás zavedla k jinému redukcionismu, z marxistického hlediska stejně nepřijatelnému jako je redukce problematiky na „ženskou otázku“: uzavřela by problém do sféry sociologie rodiny. Dvoukariérové rodiny však exemplárně dokazují, jak všechny so-

¹⁶ Termín „sociální role“ není v kategoriálním systému marxistické sociologie dosud teoreticky rozpracován a kriticky zhodnocen; diskuse o jeho zařazení a obsahu teprve probíhá jak v sovětské, tak v naší sociologii. V úsekových sociologiích, zejména v sociologii rodiny, ale řada našich současných autorů tento termín používá. Budeme ho v obecně přijatém významu také používat; o jeho teoretické upřesnění a kritický výklad jsme se pokusili při jiné příležitosti (M o ž n ý, 1975). V době kdy jsme tuto práci dávali do tisku, dosud nevyšla ohlášená monografie E. U r b á n k a (1982).

ciální jevy jsou v konečné instanci zakotveny ve sféře práce a jak pro jejich pochopení je rozhodující odkrytí jejich vázanosti na panující výrobní vztahy. Na nižší úrovni obecnosti a v našem konkrétním případě to znamená, že studium dvoukariérových rodin nemůžeme redukovat na studium rodin a v tendencích vnitrodisciplinární dělby práce pro ně striktně respektovat kompetenci rodinné sociologie. Je zjevné, že sféra práce tu má klíčovou explikativní hodnotu a naopak, že by bylo hrubou chybou podcenit cokoli, čím může analýza rodinného systému přispět k vysvětlení změn v povaze práce a ve vývojové dynamice měnícího se charakteru práce za socialismu.

Setrvávající tendence studovat celou problematiku striktně v rámci sociologie rodiny není snad dána tím, že by pro společnost a pro teorii o společnosti bylo významnější poznat dopad zaměstnání v rodině než dopad rodiny v zaměstnání, ale spíše tím, že ze systému vzájemně se podmiňujícího chování je pro výzkum lépe postižitelné rodinné chování v závislosti na socioprofesionálním zařazení než chování pracovní ve své variabilitě podle typu rodiny a životního cyklu.¹⁷ Studium dvoukariérových rodin je však z hlediska rozvoje sociologické teorie i z hlediska jejího přispění společenské praxi smysluplné jen tehdy, *pomůže-li osvětlit nejen jak kvalifikované zapojení žen do sféry práce modifikuje tradiční rodinné struktury, ale i to, jak aktuální stav rodinných struktur a rovnoprávné zapojení žen ve sféře práce modifikuje charakter práce v daných odvětvích i v našem společenském systému jako celku. Opět se tu nesmíme omezit na jednu anebo druhou stranu problému, ale studovat novou povahu vzájemného vztahu mezi prací a rodinou — a to (ve smyslu toho, co bylo řečeno výše) u mužů stejně jako u žen.*

Mluvíme-li ovšem o modifikaci charakteru práce, nesmíme si ani tu celou záležitost nepřiměřeně zjednodušit. Nejde jen — a nejde ani především — o otázku výkonu. Profesionální standardy povolují jenom nepatrnou toleranci v kvantitě a kvalitě výkonu při určitém zařazení v určité profesi; od osobnosti pracovníka, od toho, vykonává-li práci muž nebo žena, vědomě abstrahují. Na univerzalitě pracovních norem je založen celý systém moderní hromadné výroby, se „zaměnitelností“ pracovníků stojí a padá. Ve skutečnosti také nezjistíme podstatné odchylky v kvantitě a kvalitě výkonu u jedné a téže profese v závislosti na tom, vykonává-li ji muž anebo žena; v restauraci nepoznáme, vařil-li nám oběd kuchař anebo kuchařka, na umělém chrupu není vidět, připravoval-li ho zubař anebo zubařka. Uvažujeme-li však jako sociologové o práci, chápeme ji na rozdíl od ergonomů a technologů nikoli úzce jako standardizovanou apli-

¹⁷ Do jisté míry je umístění rodiny do centra pozornosti vysvětlitelné také tím, že celá problematika je považována tradičně za „ženskou“ i v tom smyslu, že se jejímu studiu věnují častěji ženy. Muži ve svém zaujetí prací by při výzkumu hraničních otázek pravděpodobně kladli větší důraz na sféru práce.

kaci legitimních pracovních algoritmů, ale jako komplexní sociální fenomén. A z tohoto hlediska už — neredukujeme-li práci na výkon profese — výrazné rozdíly v povaze práce u mužů a žen i při stejném pracovním zařazení musíme předpokládat.

Z hlediska své sociální povahy práce není jen strukturovaná činnost, v níž uplatňujeme své vrozené schopnosti a získané dovednosti. Je zároveň — a ze společenského hlediska především — pro každého jedince i zdrojem jeho sociálního zařazení, sociální prestiže a ocenění, je elementární bází jeho společenského postavení. Tento aspekt práce se promítá do formálních struktur pracovní organizace, je zakotven ve vertikalitě zaměstnanecké systematiky podle pracovních tříd a funkčního zařazení a nachází svůj výraz i v platových třídách a tarifech.

Na druhé straně pak má hierarchizovaná povaha formální organizace svůj protějšek v neformální, převážně horizontální struktuře interpersonálních vztahů. Práce je pro člověka z tohoto aspektu především významným médiem socializace a konkrétní každodenní participace v jedné z nejdůležitějších primárních skupin, ve skupině spolupracovníků. Pozice jedince a kvalita vztahů v této po výtce neformální struktuře jsou pro pracovníka stejně významná jako jeho zařazení v přísně hierarchizované formální organizaci práce.

Při studiu sociálně podmíněné percepce práce u mužů a u žen byly zjištěny významné rozdíly právě při vnímání práce z těchto dvou aspektů, zjištěna závažná různost v relativní důležitosti, jež jim muži a ženy přiřkládají, a zejména v systému vnitřní vázanosti mezi nimi a vztahem k práci jako realizaci určité profesionální dovednosti.¹⁸ Budeme-li tedy studovat dvoukariérové rodiny jako problematiku na přepone sféry práce a sféry rodiny, musíme ve sféře práce věnovat pozornost variabilitě chování a hodnocení u každého z obou partnerů především ve třech základních dimenzích: v dimenzi vlastního pracovního výkonu (jak se modifikuje jeho výkon povolání, jeho pracovní chování jakožto lékaře, inženýra, učitele...), v dimenzi formální pracovní organizace (jak se modifikuje jeho chování jakožto zaměstnance) a v dimenzi neformálních pracovních struktur (jak se modifikuje jeho chování jako spolupracovníka) a to pochopitelně nejen jako prvků determinovaných, ale i determinujících; celý systém je ve skutečnosti naprosto souvislý a zmíněné dimenze lze rozlišit pouze analyticky.

Také rodiny je ovšem jednoduchou jednotkou pouze na první pohled. Tradiční přístup, inspirovaný laickým nereflektovaným zážitkem, klade zjednodušující důraz na vnitřní dělbou práce v rodině; mnoha mladým intelektuálkám se někdy zdá, že všechno by se spravilo, kdyby jim muž víc v domácnosti pomáhal. I specializované odborné analýzy soustřeďují často svou pozornost z celého systému sociálních funkcí rodiny a její

¹⁸ Srovnej Možný (1972).

funkci ekonomickou a při realistickém vidění aktuálních limitů rozvoje terciéru kladou důraz na vnitřní redistribuci domácích prací mezi mužem a ženou. Ekonomická funkce rodiny je funkcí nesmírně důležitou, není však její funkcí jedinou; rodina není pouze domácnost a to, čím vším je, je nedělitelně svázáno v jednotný, vnitřně se vzájemně podmiňující celek.

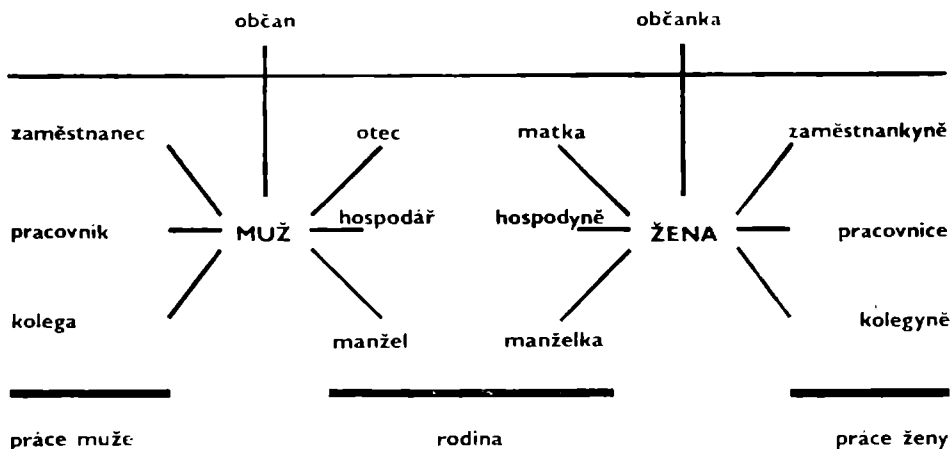
Zdá se, že většina žen, stejně jako mužů, zaujímá k radikální změně stávajícího stavu dělby práce v domácnosti do jisté míry ambivalentní postoj: přály by si, aby jim muž více pomáhal, ale — pozor! — pomáhá; ne tedy převzal rozhodování a odpovědnost v této sféře. Sféra rodinného hospodaření je totiž tradiční doménou ženy a dominance v této sféře je jedním ze základních atributů její ženské sociální role. Charakteristiky mužské a ženské sociální role jsou velmi hluboce zakotveny v elementárních kulturních a do jisté míry i infrakulturních strukturách, jež se mění a vyvíjejí jen velmi pomalu; vliv rané socializace je tu velmi hluboký a trvalý a mezigenerační posun nepatrný. K základním funkcím rodiny patří také rozhodující úloha, kterou hraje jako zdroj sociální identity člověka — a to právě specifické identity člověka — muže a člověka — ženy. Rozhodující podíl žen opírá dosud nezanedbatelný díl svého sociálního sebeuvědomění o pocit, že jsou dobrými „hospodyněmi“, i když úspěšně vykonávají náročné povolání. Toto vědomí má ovšem, a to je velmi důležité, výrazně instrumentální charakter, protože je jenom jedním ze zdrojů jejich sebeuvědomění, že jsou „dobrymi ženami“ (dobrymi ve smyslu úspěšnosti naplnění příslušných kulturně legitimních vzorců). Daleko výraznější oporou pro toto sebeuvědomění je však skutečnost, že vytvářejí pár a rodinu s „dobrým mužem“. A tu se kruh uzavírá, neboť toto vědomí je reciproké. Výchozím bodem nám byla pozice ženy, ale stejně dobře jí mohla být i pozice muže; pro obě pohlaví stejně je zdrojem vědomí vlastní přiměřenosti skutečnost, že partner, s kterým tvoří pár, odpovídá kulturním standardům svého pohlaví. Zdá se dokonce, že pro mužovo sociální sebeuvědomění je snadnější vyrovnat se se skutečností, že má ženu úspěšnou v povolání a nijak znamenitou hospodyní, než pro ženino, že její muž sice vynikajícím zvládne domácnost včetně kuchyňských prací, ale je zjevně neúspěšný v povolání.

Aniž bychom dále předbíhali vlastní analýzu, chtěli jsme tu jenom demonstrovat, že studium vysokoškolsky vzdělaných partnerů by zůstalo fragmentální, kdyby se omezilo ve sféře rodiny na její funkci ekonomickou, bralo v úvahu muže a ženy pouze jako „hospodáře“ a „hospodyní“ a abstrahovalo od skutečnosti, že za touto jevově nejnápadnější vrstvou rodinného chování skrytá hlouběji uložená vrstva, kde rodina funguje pro své členy jako zdroj sociální identity v elementární mužské a ženské sociální roli. Základem rodiny je lidský pár ve své polarizaci; úspěšné pracovní zapojení obou pólů tohoto páru a s ním spojené změny v rozložení zdrojů sociální identity zasahují i do těchto hlubinných struktur, ovlivňují je a jsou jimi ovlivňovány.

Pojímajícce do našeho heuristického modelu tuto dimenzi, pocifujeme ovšem jistou stisněnost, neboť se zřetelně dostáváme do struktur příliš subtilních, než abychom mohli potlačit obavy, že budou vzdorovat našemu úsilí o exaktní zkoumání. Nemůžeme však od nich abstrahovat také proto, že bez alespoň omezeného vřledu do nich neporozumíme tomu, jaký je aktuální stav fungování dvoukariérové rodiny v dalším jejím sociálně klíčovém aspektu, v její funkci socializační. Sociální norma kulturně ideálního muže a ženy v sobě implikuje sociální normu kulturně ideálního otce a matky a naopak. Výzkumu mateřské role v souvislosti se změnami v postavení ženy v naší společnosti bylo a je věnována opakovaná pozornost; na úrovni aplikovaného výzkumu bývá tato problematika nejčastěji studována jako problematika zaměstnaných matek. Málo pozornosti však dosud bylo věnováno i pouhému komplementárnímu výzkumu problematiky aktuálního stavu výkonu otcovské role, a vůbec nic zatím nevíme o modifikacích této role pod vřlivem změn v mateřské roli pracovně exponovaných žen.

Heuristický model dvoukariérových rodin dosáhl zohledněním této dimenze estetické souměrnosti (srovnej Graf 1).

GRAF 1

MODELOVÉ SCHEMA SYSTÉMU ZÁKLADNÍCH RODINNÝCH A MIMORODINNÝCH ROLÍ MUŽE A ŽENY

a jeho struktura je snad právě dosti diferenciovaná, aby rozšířila naše poznávací možnosti, a stále ještě dosti jednoduchá, aby nepřetížila naši rozlišovací schopnost.

V okamžiku, kdy se nám navrhovaný model takto do sebe uzavřel a jsou nám jasné jeho přednosti, zbývá ještě upozornit na jeho meze. Jde o analytický nástroj, který vědomě zjednodušuje a abstrahuje od některých i velmi podstatných souvislostí. Připomeňme si alespoň ty nejvýznamnější. Tak především tu nebereme v úvahu, že každý muž je něčí syn a každá žena něčí dcera. Máme před sebou model malé rodiny, ale musíme si být vědomi, že tato malá rodina¹⁹ je spojena příbuzenskými svazky se širším systémem velké rodiny; rozhodně nemůžeme bez přezkoumání převzít tvrzení, založená ostatně na výzkumech v jiné společenské formaci, o atrofii sociálního významu širších příbuzenských systémů, zejména když některá pozorování v naší společnosti ukazují i opačným směrem. Za druhé musíme mít na mysli, že náš heuristický model je jen to, co je, tedy model, a proto nutně abstrahuje od určitých konkrétních aktuálních společenskoekonomických souvislostí; že tyto souvislosti jsou však bází jeho aplikace a že jakékoli strukturální zkoumání rodiny z nich bude trvale vycházet a zase se k nim vracet, nevpuštěje je ze zřetele ani na okamžik. Nu a za třetí zbývá podotknout, že náš model se stává zajímavým teprve tehdy, až je aplikován dynamicky, až pozorujeme celý systém uvažovaných rolí a jejich vztahů v jejich pohybu a změně; k tomu směřuje další kapitola.

¹⁹ Dáváme přednost termínu „malá rodina“ před termínem „nukleární rodina“; dobré důvody pro to přináší Tyszka (1976). Některým našim sociologům totiž druhý termín připomíná příliš atomizaci; pokud by četli „nucleus“ jako jádro, pak malá rodina jádrem velké rodiny nesporně je.

